

2. Етнорелігійна ідентичність: визначення і збереження

Ідентичність, ідентифікація – поняття, які останніми роками є чи не найбільш актуальними і поширеними у нашому вжитку. *Ідентифікація* – це процес, що ґрунтується на потребі суб'єкта (людини або людської спільноти) самовизначитися в цьому світі, ототожнити себе з якоюсь громадою, віднайти своє місце як індивіда і як представника якоїсь спільноти серед інших людей. У різних людей і народів він відбувається за унікальними сценаріями, з різною тривалістю, складністю, глибиною. Але мета таких ідентифікаційних пошуків одна: з'ясувати «Хто я?» або «Хто ми?».

Складні і неоднозначні процеси в сфері самовизначення особи та спільноти, народів і держав ініціюють потребу переосмислити здійснений у свій час інтелектуальний штурм проблеми. Література, що з'явилася на хвилі так званої «Весни народів» або національних трагедій після Першої і Другої світових воєн чи в контексті масового звільнення народів світу від колоніального рабства, залишається міцним теоретичним фундаментом для сучасних рефлексій, які актуалізовані багатьма обставинами. Найочевиднішою є вибух наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. етнорелігійних маніфестацій, що пов'язані із ідентифікаційними процесами, яких зазнала Югославія і Радянський Союз. Розвал цих імперій і руйнування десятиліттями формованої на її теренах інтернаціональної і безрелігійної спільноти народів з необхідністю поставило завдання зрозуміти, що лежить в основі ідеологізованої й альтернативної культурної моделі ідентичності. Не менш важливими для осмислення проблем ідентичностей виявилися загальноєвропейські об'єднавчі процеси, коли виникла практична потреба визначити, хто належить, хто може належати і хто буде належати до ЄС.

Ось чому таким своєчасним бачиться завдання розібратися в наявних дефініціях ідентичності, зокрема етнорелігійної, з тим, щоб помислити можливість або необхідність її збереження.

Термін *етнорелігійний* впевнено існує в етнології і релігієзнавстві вже декілька десятків років. Він використовується, коли мовиться про якусь етнічну групу, члени якої об'єднані спільним релігійним підґрунтям чи походженням. Етнорелігійні спільноти визначають свою етнічну ідентичність, базуючись не тільки на генетичній спадкоємності або релігійній належності, але частіше через комбінування обох підстав [<http://en.wikipedia.org/wiki/Ethnoreligious>]. До сьогодні збереглося чимало таких етнорелігійних спільнот в світі. Відомі, зокрема, православні гагаузи в Туреччині, Україні та Молдові, іранці-багаї в багатьох країнах світу, парси-зороастрійці в Індії, мусульмани-палестинці в Ізраїлі, сикхи в Індії та діаспорі. Класичним прикладом етнорелігійності можна вважати єврейський народ, який є найбільш відомою етнорелігійною

спільнотою, за етнічним або релігійним кодом якої пізнається конкретна група людей.

Крім етнорелігійних меншин, де базовим все таки постає етнічний чинник, існують релігійні, зокрема католицькі громади, які вважають свою віросповідність однією із ознак своєї етнічності. Пригадаємо тут гоанських католиків в Індії, які є своєрідною сумішшю-змішанням місцевого населення західного узбережжя Індії конкані і португальських колоністів, що прибули в Індію на початку XVI століття [http://en.wikipedia.org/wiki/Goan_Catholics#Modern_era].

Можна навести приклади й інших більш чи менш відомих етнорелігійних спільнот, які включають релігійну належність до комбінованої етнічної ідентичності: самарітяни, парси, асирійці, курди, мароніти, боснійці, копти, аміші та інші. Оригінальним етнорелігійним утворенням в Україні можна вважати караїмів і кримчаків. Останній всеукраїнський перепис населення 2001 року виявив ще скифів, сарматів, хазарів, слов'ян, чия етнічна ідентичність, виражена в такий спосіб, мала б утримувати й релігійну складову.

Поняття *ідентичності* достатньо повно відрефлексоване в науці, яка виділяє різні її види, зокрема культурну, етнічну, релігійну тощо. Однак і досі не існує єдиної дефініції, якою б покривалося явище тожсамості, що пов'язане не тільки із багатозначністю базових понять, але й із різними дисциплінарними підходами до нього. Можна дискутувати, які ознаки маркують ідентичність, але вона неодмінно пов'язана, з одного боку, із відчуттям належності, подібності, а з іншого - з відчуттям окремішності, інакшості щодо інших етносів, релігій, культур. Ідентичність – це не стільки даний природою стан суб'єкта (і навіть не відчуття чи самоусвідомлення останнього), скільки результат креативного конструювання значень, які впливають на суб'єкт, організовують його дії та ідеї [Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. - С. 39-65].

Статична концепція ідентичності, де остання постає незмінною сукупністю певних елементів, символів, втрачає свою привабливість, адже не враховує ситуацій криз, травмування, змін ідентичностей. В свідомості сучасної людини утвердилася думка, що ідентифікація – це відчуття належності до якоїсь спільноти [Мала енциклопедія етнотермінології. – К., 1998. - С. 78]. В такому визначенні закладений результативний, а не процесуальний аспект самовизначення. Запровадження Й.Г. Гердером у XVIII ст. поняття належності, що з часом переросло у поняття-концепцію ідентифікації, сформувало таку пасивність терміну. На нашу думку, ідентифікація, етнічна чи етнорелігійна, не обмежується лише відчуттям або усвідомленням належності до етнічної чи етнорелігійної спільноти. В ідентифікації треба бачити і сам процес набуття етнічності, віднайдення себе як носія певної етнічності серед інших носіїв інших етнічностей.

Суть *ідентичності* розкривається не стільки через аналіз її складників та зовнішніх ознак, скільки через динаміку та діалог. Ідентичність - це боротьба і перемога певних сутностей, які примхливо поєднуються в процесі ідентифікації. Таємниця тожсамості в тому, що для різних суб'єктів діють різні критерії при їх самовизначенні: комусь це кров, комусь місце, іншому мова або звичаї, а комусь свідоме ототожнення себе з певною етнорелігійною спільнотою. «Стабільною і єдиною ідентичність людини не буває», - зазначає О.Гнатюк [Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – С. 51], оскільки сучасна людина постійно опиняється перед викликами формування нових ідентичностей, конструювання нових спільнотних ознак, які дають можливість класифікувати дану спільноту як окремішню сукупність індивідів і не тільки за національністю чи релігійною належністю, але й за професією, за місцем народження, за регіоном проживання тощо.

Зацікавлення проблемою української ідентичності спричинене необхідністю спільнотного та індивідуального самовизначення України після здобуття нею незалежності. Питання тожсамості виникають кожного разу в історії країни, коли змінюється її статус і місце в геополітичному просторі. З Україною таке вже відбувалося. “Забута” (особливо в радянські часи) етнорелігійна тема після багаторічного замовчування починає артикулюватися, хоча до рівня сучасного зарубіжного теоретизування українські вчені тільки підходять.

Зініційована книгою Е.Сміта “Національна ідентичність” дискусія в українському суспільстві триває. Англійський етнолог виявив цікаві закономірності в етнічних процесах Європи, Америки, інших континентів. Вивчаючи Європу, він побачив, що етнічне начало наростає з Заходу на Схід, тобто посилюється при цьому ступінь “етнізації” населення, його культурно-мовна своєрідність, етнічна відособленість, збільшується роль етнонаціонального елементу в суспільному житті і державно-політичному устрої [Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. - С. 38-50]. Спираючись на висновки західних авторитетів, вітчизняні дослідники прагнуть переосмислити й власні реалії. Так, ними відзначено, що трансформація етнічності (зміна її фаз) дещо відстає від світових стандартів. Відповідаючи на ідентифікаційні питання, європеєць частіше всього назве свою громадянську належність – країну проживання. Українці все ще під «українцем» розуміють своє етнічне походження, що не можна не вважати кроком уперед, адже донедавна мовилося про місце проживання (“ми – чернігівські”) або конфесійну належність (“ми – православні”). Зафіксована відмова від національного зумовлена свідомим витісненням або заміщенням етнічного релігійним і територіальним. 1917 рік національне і релігійне подавив класовим, витіснивши і перше і друге на периферію суспільної та індивідуальної свідомості. Пізніше, в умовах формування метаетнічної спільноти, якою мав постати радянський народ,

передбачалося, що останній характеризуватиметься і наднаціональною свідомістю, і безрелігійністю.

Епоха перебудови, яка призвела до розпаду багатонаціональної держави, зняла табу на відкриті маніфестації своєї етнічності та релігійності. Етнічність, ставши елементом політичної боротьби, фундаментом для побудови національних держав, складовою релігійного відродження, культурного піднесення, почала активно культивуватися, а відтак й вивчатися. Вітчизняні вчені зацікавилися суттю феномена, формами його вияву, історією формування, умовами, які сприяють або зміцненню, або розмиванню ідентичності, а особливо – сучасним її станом. Плідними на цьому полі виявилися праці етнологів і політологів, філософів і культурологів (В.Євтух, В.Ігнатів, Л.Кресіна, В.Лісовий, О.Нельга, М.Обушний, В.Пазенок, Б.Попов, Ю.Римаренко, М.Степіко, С.Суглобін, В.Філонов, Л.Шкляр, О.Штоквіш, М.Шульга та ін.). Визначивши, що таке ідентичність, зокрема особистісна і спільнотна, науковці зводили її до подібності або тотожності чи самості. Німецький філософ Ю.Хабермас визначав ідентичність як «своєрідну здатність дієздатних суб'єктів, що користуються мовою, залишатися тотожними самим до себе навіть при глибоких змінах структури особистості, якими вони відповідають на суперечливі ситуації» [Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи.– Донецк, 1999. - С. 10].

З часом виникла потреба удосконалити і розвинути розуміння ідентичності. В ній почали бачити інтегрованість людини і суспільства, їх здатність до усвідомлення своєї самототожності. Під ідентичністю бачили і «цінності, категорії, символи, знаки і світогляди, конструйовані людьми з метою усвідомлення і визначення ними свого місця у світі». Серед різних видів ідентичності виокремлювалися культурна, етнічна та національна, релігійна або етнорелігійна ідентичність.

Повертаючись до самовизначення українців, треба зазначити, що релігійний фактор в історії нашої країни, як аргументовано продемонстрували українські релігієзнавці (С.Здіорук, М.Кашуба, М.Кирюшко, А.Колодний, В.Климов, П.Кралуок, О.Недавна, М.Рибачук, О.Саган, Н.Стоколос, О.Шуба, О.Уткін, Л.Филипович, В.Шевченко, П.Яроцький та ін), мав неабияке значення в формуванні національної культури й етносвідомості. Так, на думку Л.Нагорної, поява уніатства і наступна “церковна полеміка між православними та уніатами сприяла усвідомленню давнього походження й ідентичності “руського народу”... Саме під впливом цієї полеміки з'являється відчуття єдності Русі як особливої спільноти” [Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі» // Розбудова держави. – 1997. - №7-8. – С. 48].

Процес ідентифікації українців надзвичайно ускладнений внаслідок історичного розділення етносу кордонами декількох держав (польсько-

литовської, московської, угорської, румуно-волоської, польської, австро-угорської тощо). Це породжує деякий песимізм щодо можливості такого самовизначення, оскільки етнічна самосвідомість українців суперечлива. З одного боку, українці нібито й відчувають свою єдність, а з іншого – включення до різних культур заважає їм завершити етнічну консолідацію, а відтак й усвідомити її [Шульга Н. Этносоциальное и этнокультурное пространство Украины // Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. – К., 1997. – С. 9].

Однак, незважаючи на всі труднощі і завдяки живій і постійній взаємодії релігії і нації, в результаті якої формується історично і функціонує багатовекторно етноконфесійна свідомість, етноконфесійні інституції та відносини, кристалізується специфічна культурна ідентичність українського народу, кожний представник якого через свій релігійний вибір і свідомо обрану належність до певного етносу вписується або не вписується в соціальну реальність багатоетнічного і полірелігійного світу, як це вважають автори колективної монографії “Релігія і нація в суспільному житті України і світу” [Релігія і нація в суспільному житті України і світу. За ред. Филипович Л.О.- К., 2006. - С. 248].

Україна ніколи не мала цілісного уявлення про себе. Поділена між різними державами, існуючи в чужих політичних контекстах і геостратегічних очікуваннях, українці так і не усвідомили себе як якась єдина етнорелігійна спільнота. Етнорелігійна максима у вигляді формули «православний українець» існувала не як реальність, а скоріше як бажаний ідеал: коли наші пращури були право-славними (період Київської Русі), то тоді ще не були українцями, а коли постали українцями, то православна гомогенність була втрачена, а та, що претендувала на православність була не нашою, українською, а візантійсько-московською. Тим більше це нині, після 70 років цілеспрямованого знищення ідентичності, і не тільки українсько-православної, а будь-якої етнічно чи релігійної. В радянський час однаково знищувалася католицька належність поляків, греко-католицькість українців, іудейськість євреїв чи мусульманськість татар.

З 1991 року постала потреба все це відновити або сформувати заново, оскільки, втративши старі ідентичності, народ перебував в активному пошуку альтернативних. Тут всі згадали про своє етнічне походження і релігійні традиції.

Нині не тільки Україна, але й весь світ у питаннях своєї ідентичності стоять перед певними небезпеками її втрати або зміни. Постає питання: як зберегти ті ідентичності, які складають багатоманітний світ культурних, в т.ч. й етнорелігійних, спільнот? Ця тема є дуже актуальною не тільки для недавно посталої незалежної держави, а й для країн єдиної Європи, яка занепокоєна збереженням культурної ідентичності, своєрідності кожного народу, що

увійшов до Європейського союзу, бо жодний з них не збирається втрачати національну самобутність.

Є необхідність тверезо подивитися на процеси глобалізації, які наполегливо демонізуються і зводяться лише до неминучих загроз існуючому світові, його сформованій конфігурації, полюсів впливу і влади. Вважається, що цей процес зведе на ніщо культурну самобутність народів, що зрештою призведе до втрати своєї унікальності, оригінальності, неповторності, а весь світ перетвориться на уніфіковану масу людей без специфічних і відмінних мов, культур, традицій тощо. Зникне культурне розмаїття світу, він стане одноманітним, сірим, малопривабливим.

Відомо, що існуючі етнорелігійні спільноти, які склалися в стійкі культурні системи у XVIII-XIX ст.ст. у формі націй та їх держав, з чіткою етнічною і релігійною визначеністю, в процесі глобалізації світу і міграції його населення зазнають впливу іноетнорелігійних груп (французи-католики в Китаї чи індуси-індійці у Великобританії), які не бажають адаптуватися до автохтонної більшості і прагнуть зберегти себе як етнорелігійна меншина в полікультурному середовищі, яке, власне, й формується завдяки існуванню таких меншин. Такі меншини, навіть не будучи об'єднаними у якісь товариства чи партії, а виступаючи переважно сумою окремих індивідів, не можуть розчинитися серед расово- чи етнічно іншої спільноти. Вони зовнішньо виділяються на фоні всіх інших людей, несучи собою інформацію не тільки про своє інорасове чи іноетнічне походження, але й про іншу релігію і культуру. Все це збільшує вірогідність міжкультурних комунікацій сучасних етнорелігійних комплексів.

Візьмемо до уваги, що людство активно повертає собі пам'ять про історичні взаємозв'язки різних народів та їх релігій, які стали основою багатьох сучасних націй та держав. Знайомство із своїм походженням і віднаходження там багатоетнічної, а відтак й в багаторелігійної кореневої системи, формує терпиме ставлення до інших релігійних систем, до інших народів, бо велика вірогідність того, що в тобі тече не тільки кров твоїх усвідомлених етнічних предків, а й тих, хто випадає з неї. У багатьох європейців, не кажучи вже про українців, наявні ознаки монголоїдної раси, а аборигени Австралії тепер все більше нагадують класичний британський тип.

Більш зрозумілим для нас є XX століття, яке стало революційним у зміні етнорелігійного типу окремих країн, регіонів, частин світу. Великобританія, колись англосаксонський острів, сьогодні нагадує лоскутну ковдру, яка відрізняється не тільки кольорами, але й формами та малюнком. Вулицями Парижу не часто зустрінеш коріного француза. Зате тут багато американців, алжирців чи марокканців. Іспанська Барселона нагадує Вавилон, куди з'їхалися не тільки гонимі бідою пакистанці чи афганці, але й євреї, палестинці, китайці (гонконгці), тайландці. Сьогодні «європеєць» звучить вже не визначено, як ще

чверть століття тому. На ідентифікаційний статус європейця претендує не так культурний тип людини, яка народжена в Європі, вихована на європейській культурі, володіє однією з європейських мов, знаходиться в полі тяжіння християнської традиції, скільки той, хто живе – постійно чи тимчасово – в Європі. Отже, нині не сутнісні характеристики впливають на статус європейця, а зовнішні, географічні – місце проживання. Крім того, європейцями себе вважають новоевропейці - і чехи, і поляки, і румуни, а претендують ще й українці, білоруси, молдовани, населення європейської частини РФ та інші. Виникає питання: європейець – це етнорелігійна чи географічна спільнота? що є обов'язковим для того, щоб бути віднесеним до європейця? чи самодостатнім для цього є самовизначення, місце проживання?

Не стало новиною для сучасників і те, що традиційні етнорелігійні спільноти контактують, з одного боку, з такими ж традиційними, але іншими етногрупами, які знаходяться в меншості, тим не менш мають таку ж тривалу історію, традиції і силу. Результатом цієї взаємодії є розмивання вже існуючих спільнот за рахунок переходу певної частини представників однієї з них в іншу. Так буває: людина була німцем і протестантом, а з прийняттям ісламу почала себе ідентифікувати вже з турком-мусульманином. Хоча зрозуміло, що релігійну належність змінити легше, ніж етнічну. Зберігаються ще достатньо поєднані ідентичності (наприклад, сикхи), відокремити віру від етнічного походження в яких неможливо. Яку стратегію треба обрати в цій ситуації? Зберігати і сегрегувати традиційні спільноти, забороняючи іновпливи, обмежуючи мігрантські потоки, міжетнічні шлюби чи навпаки – гартувати ці етнорелігійні більшості постійними провакаціями з боку меншин, урівнюючи їх в правах, надаючи останнім додатковий державний захист, фінансові та інші преференції.

Крім того, стабільні анклавні постають перед необхідністю адекватної відповіді на виклики безетнічного (космополітичного) і безрелігійного або невнятнорелігійного середовища (просто християнин), яке заявляє, що ні етнічна, ні релігійна належність не мають ніякого сенсу: всі ми - люди Планети, космічні істоти, Бог у нас один. Як бути із співвітчизниками, які не виховуються в патріотичному дусі, орієнтовані не на українські цінності, яким байдуже, якими є шляхи матеріального благополуччя? Від цього залежать освітні технології, виховні програми, майбутнє держави, яка не може прогнозувати своє існування, виходячи з інтересів мігрантів, а не корінного народу.

Нарешті, міксованість культур, релігій, традицій, світоглядів, змішані шлюби, які стають наслідком вільного вибору людини або ж проявом неконтрольованості її свободи, можуть привести до втрати самого поняття культури, яка, при всій її поліфонічності і багатовимірності, повинна була б мати монолітне ядро. Без такого ядра культура втрачає свою цілісність, і людина такої культури також не може в собі збалансовано утримувати характеристики всіх генетичних складових. Вона завжди постає перед вибором,

що покласти в основу своєї ідентичності, а вже потім - за рахунок яких складових доповнювати її в процесі творення останньої. Сьогодні важко народитися і прожити в одній етнорелігійній визначеності. Багато спокус, безліч пропозицій, множинність виборів. У людини є можливість мандрувати від однієї до іншої ідентичності, вона весь час в дорозі, в мандрах, з бажанням якимого більше побачити, пізнати. І не завжди на момент зупинки від втоми від таких подорожей вона збагне, а де її дім, де її пристанище, де їй найзатишніше. Виходить так: і нового не набув, і старе втратив.

Більшість європейських народів, національна ідентифікація яких завершилася ще в епоху буржуазних революцій, нині, у зв'язку із могутніми міграційними потоками та євроінтеграційними процесами, намагається по-новому визначити свою тотожність. З одного боку, відбувається усвідомлення себе як спільноти, яка давно означена в певному етно-культурному просторі, але зазнає активних втручань, інокультурних впливів різноманітних елементів (расових, етнічних, мовних і релігійних), а тому вимушена враховувати і включати нові складники до усталених ознак національних спільнот. З іншого - державні нації постали перед викликом міжнародної спільнотності, в межах якого потрібно визначити свою зовнішню належність як загальноєвропейську. Але навіть ті з них, що проголосували за членство в Європейському Союзі, досить неоднозначно сприймають нову ідентичність, протестуючи проти спроб знищити або послабити статус своєї унікальності. Не тільки суспільство й суспільні групи, але й людина як особистість, як носій певного світогляду, як представник якогось етносу, як віруюча тієї або іншої конфесії, не бажає приносити свою специфіку в жертву уявним (міфічним) спільнотам. Грецький архієпископ Христодоулос в одній зі своїх мов підкреслював: "Ми насамперед є греками й православними, і лише потім - європейцями".

На відміну від більшості європейців, які намагаються знайти гармонію між своєю мікро- і макроїдентичністю, народи колишніх радянських республік, у т.ч. й українці, розриваються між втраченою макро- (радянською) і ненабутою мікро- (національною) тотожностями. Самовизначення більшості пострадянських народів, внаслідок свідомо зруйнованого, а тому ослабленого почуття національного, збіглося за часом з орієнтаційними пошуками у світі макропріоритетів. Для українців це озвучено як проєвропейський або проросійський дискурс розвитку. Проголошена багатовекторність зовнішньої політики болісно відбивається на економічному й соціальному статусі України. Ще більш складною є сфера культури та духовності, що переживає такі трагедії й кризи, що невідомо, чи будуть коли-небудь ці цивілізаційні розлами подолані.

Останні парламентські (2006) і президентські (2009) вибори в Україні, вибори до місцевих органів влади (2010) продемонстрували, що українське суспільство не є однорідним у своєму цивілізаційному виборі. Досить живучою (особливо серед мешканців Східної й Південної частини України) виявилася пам'ять про братерство слов'янських народів, про їхнє історичне минуле. За

результатами соціопитування, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова 22-29 вересня 2006 р., 45,6% українців підтримують пріоритетність розвитку відносин з Росією, 30% – із країнами Європейського Союзу. Майже половина опитаних вважає, що Україні варто приєднатися до ЄС, а 31,9% дотримуються протилежної точки зору [http://www.uceps.org/img/st_img/table/830/press_release.pdf]. Ці дані підтверджуються опитуваннями 2006 року центру "Демократичні ініціативи": за вступ у ЄС проголосувало б 54% громадян України [http://www.ieac.org.ua/index.php?id=19&ch_id=20&ar_id=1148&as=0]. Але часто українське розуміння своєї ідентичності - європейської або східнослов'янської - обмежене земним бажанням позбутися життєвих проблем, бідності, непорядкованості, непевності за рахунок чужих, а не своїх власних ресурсів.

Характерним для нинішнього світу є те, що збіг (тотожність) національності й релігійності в ньому все більше втрачається під впливом самого процесу розмивання національного та релігійного. Історичні нації епохи модерну, які базувалися на сильному етнічному началі, перетворюються в постмодерні багатоетнічні сукупності людей, будучи лише політично об'єднаними рамками сучасної держави й існуючими в основному у нашій свідомості (уявними, по Б.Андерсону). Те ж стосується й релігійності, що стає все менш конфесійно означеною і воцерковленою та все більше синкретичною й неінституалізованою. Але процесів етнорелігійної ідентифікації ніхто не в змозі відмінити. З кожним наступним поколінням життя формулюватиме свої запити і виклики, які мають бути гідно осмислені.